

BALOG IVÁN
Szegedi Tudományegyetem

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 207–212.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.207-212
www.aetas.hu

A múlt plurális

K. Horváth Zsolt: Mérei Ferenc. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945. II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986. KORALL, Budapest, 2021. 317+717 oldal

Mérei Ferencről és munkásságáról számos elemzés és visszaemlékezés jelent meg, az utókor azonban meglepő módon adós maradt a nagy pszichológus és pedagógus életművének monografikus feldolgozásával. Ezt a hiányt pótolta K. Horváth Zsolt, aki két vastkos kötetben hatalmas feladatra vállalkozott: bemutatni nemcsak a Mérei-szövegeket, hanem kontextusukat is, mégpedig a lehető legszélesebb értelemben.

Az első, 317 oldalas kötet – mely a *Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945* címet viseli – csaknem teljesen azonos a szerző *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc életművében* című 2011-ben megvédett doktori disszertációjával. 2021-ben ehhez társult a második kötet *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986* címmel. K. Horváth óriási apparátust vonultat fel, melynek érzékeltetésére elég annyi, hogy az első könyvben 336, a másodikban 515 lábjegyzetet találunk. Külön fejezet taglalja az életrajzírás során felmerülő elméleti problémákat, az *oeuvre* recepciójának és főleg a szerző kultuszának kérdéskörét, Mérei gyermek- és serdülőkorát, párizsi egyetemi tanulmányait és kapcsolódását az avantgárdhoz és a kommunista párthoz, első publikációit és munkaszolgálatban eltöltött éveit. Terítékre

kerül a Mérei egyik fénykorának tekinthető koalíciós időszak, majd a diktatúra bevezetése utáni rövid mélypont éppúgy, mint a pszichológus informális, underground hálózata, az 1950 utáni peremre kerülés, a részvétel az 1956-os forradalomban, a börtönévek, majd a Kádár-rendszerbeli féllelenezékben megélt újabb reneszánsz. A monográfia írója imponáló, interdiszciplináris ismeretanyagot mozgat meg: egyaránt találkozhatunk pszichológiai, pedagógiai, politológiai, szociológiai, történettudományi, esztétikai és vallástörténeti elemzésekkel – sőt, építészettörténeti fejtegetésekkel is!

A bőség zavarának csökkentése érdekében az alábbiakban előbb K. Horváth Zsolt módszertanával foglalkozom, majd arra térek ki, hogyan elemzi Méreit mint pszichológust és a pedagógust. Ezután azt boncolgatom, hogyan szemléli szerzőnk „hősét” mint liminális személyiséget. Ezt követően az kerül terítékre, hogyan látatja velünk K. Horváth Mérei Ferencet munkaszolgálatot megjáró zsidót. Az utolsó itt tárgyalásra kerülő témakör pedig: Mérei mint kommunista párttag.

A monográfia metodológiai előfeltévesei ambiciózusak: újszerű szemléletet próbálnak képviselni azáltal, hogy szakítanak az egyéncentrikus életrajzírás gyakorlatával. A szerző „felül kívánja írni a hagyományos társadalomtörténet előbb osztályokban, majd kategóriákban gondolkodó gyakorlatát, s a »társadalmiságot«, a »társasságot« (*le social*) nem eleve tulajdonságokkal, sajátosságokkal rendelkező tárgyként, hanem állandóan mozgásban levő konfigurációkon

belül megvalósuló kölcsönös viszonyok összességéként szemléli”. (I. köt. 21. old.) Ezzel párosul az a megközelítés, amely „a túlzottan rögzített értelmű, lineáris-narratív »élettörténet« kifejezés helyett inkább az »életrajzi tér«” (I. köt. 33. old.) fogalmával operál, melybe a sorsesemények, a látszólag önidegen, a traumák előidézte szakadások is integrálhatók.

A monográfus más, metodológiai szempontból jelentős megállapításokat is tesz: rámutat, hogy ne csak a nyelvet elemezzük, mert a diskurzus és a praxis nem ugyanaz (II. köt. 226–227. old.), valamint az ideológiakritikát magunkra is kell alkalmazni (II. köt. 49. old.). Állást foglal amellett, hogy a kutató ne kötelezze el magát se saját kora, sem az általa elemzett kontextus formálójának értékítélete mellett, hanem a kettő közti termékeny feszültségben keresse a történeti megértést. (I. köt. 10. old.) A Holokauszt-kutatásra nézve is fontos észrevételeket tesz, például amikor helyteleníti, hogy az elismeréspolitikát a holokauszt-túlélőket homogén tapasztalattal és egyetemes erkölcsi ítélettel ruházza fel (I. köt. 289. old.), vagy azzal a megállapítással, hogy hiányzik a második világháború veszteségeinek szenvedéseit feltáró köznaptörténet. (II. köt. 22. old.) A zsidó identitás kérdéskörével kapcsolatban pedig Tábor Bélára hivatkozva fogalmazza meg: a zsidóság ne legyen „aszimmetrikus ellenfogalom”, hanem valódi népközösség. (II. köt. 340–341. old.)

K. Horváth további fontos célkitűzése az intenzív Mérei-kultusszal – amely szerinte egyfajta fordított teleológiát vetít bele a biográfiába – szembeni kritikus, distanciált attitűd kialakítása, egyben elméleti megalapozása: „A kultusz csak a »ma« felől látja az élettörténetet, célja nem az élettörténet egyedi eseményeinek feltárása, hanem egyik oldalon a »példaszerű«, a »követendő«, a másik oldalon pedig az »elretentő«, az »elutasítandó« oppozíciójában való gondolkodás: példakövetés vagy bálványrombolás.” (I. köt. 94. old.) Márpedig – ahogy a szerző igen találóan és szellemesen megjegyzi – „a

múlt, úgy tűnik, plurális természetű”. (I. köt. 95. old.)

K. Horváth igen alaposan és értőn boncolgatja Mérei pedagógusi és pszichológusi pályájának állomásait, jól emeli ki a legfontosabb művek fő üzenetét. Aláhúzza, hogy Mérei pedagógusként is demokratikus szocialista volt, a demokratikus közösségépítés híve, aki állandóan arra a kérdésre kereste a választ, hogyan lehet egy demokratikus hagyományokkal nem rendelkező országban leküzdeni azokat a tekintélyelvű, alá-fölérendeltségen alapuló magatartáskódokat a nevelésben, amelyek Mérei iskolai éveit is megkeserítették. Pontosán azért tanulmányozta olyan intenzíven a gyermeki társadalmat, mert úgy vélte, a gyerekek között spon-tánul kialakuló vezető kiválasztási, közösség-szervezési mintázatokban egyfajta ösztönös demokrácia érvényesül, ami példa lehet a felnőttek számára is.

Mérei különös érdeklődéssel fordult az *ad hoc* és az intézményes közti, preszociális és alegális szerveződési szint felé. Az ehhez a problematikához fűződő megismerési érdek az egyik ihletője magisztrális művének, *Az együttes élménynek*. A másik motiváció – kiindulópontját, nem végkövetkeztetéseit illetően – részben személyes háttérű és kordig-nosztikai jellegű: megérteni, hogyan tapasztalhattak milliók a tömeggyilkos Hitlernek. Mérei rámutat: naivítás mindezt egyetlen emberre visszavezetni, ahogy azt is látni kell, hogy az együtteség nem tömegembert teremt, hanem éppenséggel növeli az egyéni színvonalat. (II. köt. 142. old.) Zseniális meglátása, miszerint a vezető is alárendeltje a vezetetteknek, mert nem az számít, ki parancsol, hanem hogy mit: csak olyan parancsot érdemes kiadni, amit a követők legitimálnak. (II. köt. 146. old.) Olyannyira, hogy van „meghódított hódító” is (II. köt. 144. old.), főleg ha a vezető jól összeszokott csoporttal kerül szembe. (II. köt. 145. old.)

A pszichológus Mérei másik nagy jelentőségű munkája *Az utalás mint az élmény-*

*közösség szemiotikai többlete.*¹ Mérei Ferenc itt is a gyermekközösségekben tapasztalható jelenségeket hozza összefüggésbe a felnőttek világával. Eszerint gyerekek, de felnőttek között is létezik a közösen átélt élmények felidézése egy kulcsinger hatására, aminek következtében hirtelen „közös hullámhosszra” kerülhetnek úgy, hogy ez kívülről számára érthetetlen marad. Az utalás egyfajta hermetizmus, ami vajtűfüléknek szól, sajátosan kódolt rétegnyelvet hordoz, és szubkulturális jellegű. Egyfajta összekacsintással teremt egy meglehetősen exkluzív, belterjes, informális közösséget. Ez pedig ideális terepet jelentett egy egyre puhuló diktatúra ellenzéki-félellenzéki csoportjai számára – gondoljunk csak a demokratikus ellenzék házibulijaira. Erős Ferenc, az egyik legjobb Mérei-interpretátor szerint az utalás a második nyilvánosság nyelve, „a korszak pszichopatológiája”.² (II. köt. 598.) Ennek egyik szimptomája, hogy maga Mérei is egy ilyen belvilágra, a – még később tárgyalandó – Törzsre hivatkozik anélkül, hogy közelebbről megvilágítaná (hiszen a diktatúrában nem is teheti!): ő is a tagja.³

Ez viszont már átvezet a Mérei-életmű egyik legfontosabb problémájához, amit monográfusa igen részletesen és értőn elemez: a marginalitásból kinövő közösség, a *communitas*⁴ kérdésköréhez. Mérei számára gyerekként meghatározó volt a poroszos, merev, rideg, kegyetlen férfivilágú iskola elutasítása (I. köt. 124. old.), fiatakként pedig előbb Kassák Munka-körén keresztül, majd párizsi egyetemi éve alatt találkozása az avantgárdal. Innen kapta az inspirációt egész életén át követett életvezetési alapelvehez: mindent meg kell élni, még a rosszat, a szenvedést is, mert életünk értelme legyen megélt értelem, és ehhez mindig a belső iránytűnket kell követni (I. köt. 64. old.) –

ezért is válhatott pszichológusi felfogásának alapjává az élmény, az élménygondolkodás kategóriájának középpontba állítása.

Mérei már az ötvenes évek elejétől fogva, állásából történt elbocsátását követően tagjává vált a Törzsnek (már maga a név is beszédes!), egy baráti társaságnak, amelybe csak kemény avatási szertartással lehetett bekerülni, és amelynek tagjai rendszeres összejöveteleiken felolvasásokat tartottak egymásnak. Olyan témákról és olyan tolvajnyelven, amelyet csak ők, a beavatottak – zseninek tartották magukat! (II. köt. 358.) – értettek. Egy diktatúrában, ahol mindenféle civil társadalmi szervezkedés tilos vagy minimum gyanús, az ilyen hálózatok szerepe különösen felértékelődik. Már csak azért is, mert besúgóktól kell tartani, és akárhogy is vigyáztak a Törzs tagjai, köztük is akadtak ügynökök. Az illegitásba szorított Törzs tagjai újra élhették azt a fenyegetettség-érzést, amit 1945 előttről kommunisztaként és/vagy származásuk miatt már ismertek, de azt az elitizmussal vegyes, sértett koldusgögot is, amivel mindezt jól-rosszul kompenzálni igyekeztek, és amelyet e sorok írója állástalan repülőegyetem-hallgatóként és szamizdatolvasóként maga is érzett. Ez a „tribalizmus” csakugyan hasonló funkcióit is töltött be, mint a demokratikus ellenzék házibulijai, amelyek egyúttal kvázi politikai vitaklubok is voltak, és a második társadalomban⁵ történő, alulról jövő önszerveződés, a „szabadság kis körei” fórumaiként működtek.

A részben kényszerű, részben azonban felvállalt, identitásképző elemmé vált liminalitás megnyilvánult a tagok zsidóságukhoz fűződő viszonyában is. Mivel a kör a zsidóságukat nyíltan nem vállaló, ún. nem zsidó

¹ Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. 264–288.

² Erős Ferenc: *Mérei fényében és árnyékában*. BUKSZ, 2. évf. (1990) 2. sz. 150–154., itt 153.

³ Mérei: *Társ és csoport*, 286.

⁴ Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris, 2002.

⁵ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.

zsidókból⁶ állt, következetes peremem-
be-
rekként a zsidóságból is kiilleszkedtek. „Sze-
ánszaikon” gyakoriak voltak a zsidó témák,
de ezeken éppúgy ironizáltak, mint más té-
mákon – sokszor ószövetségi utalásokat ke-
verték sztálinizmus-paródiákkal. (II. köt.
388. old.) Gyakran idézték meg a Holokauszt
áldozatául esett barátaik emlékét is. Még egy
visszatérő motívuma volt gyűléseiknek: a
szexuális teljesítményeikkel való dicsekvés.
K. Horváth érdekesen és érzékenyen kap-
csolja össze ezeket az egymástól látszólag tá-
voli motívumokat: a felfokozott életigenlést
látja közös nevezőjüknek, amivel a Vészkor-
szak pusztításával kívántak szimbolikusan
dacolni.

Mindez a Holokauszt emlékezetére vo-
natkozik – de hogyan élte meg magát a mun-
kaszolgálatot Mérei Ferenc? Nos, sajátos,
egyben rá jellemző és életvezetési elveivel
egyező módon. Kihívásnak, feladatnak, meg-
mértetésnek fogta fel, ezért jobban el tudta
viselni, mint mások. A testi, fizikai megpró-
báltatások is kevésbé őrlték fel, mint sors-
társait, mert gyerekkorától kezdve jobban
hozzászokott a nélkülözéshez, mint a maga-
sabb státuszú családokból jött „muszosok”.
Pszichésen is nagyobb ellenállóképességet
biztosított számára sajátos „örömelve”: az
intenzív élet (I. köt. 288. old.), az itt és most
élni imperatívusza (I. köt. 286. old.), ame-
lyet így fogalmaz meg: „...az élet hic et nunc
jelenség. Nem várom az életet, hanem élem
a mindenkori »itt és most« feltételek kö-
zött.”⁷ Egy interjújában pedig így vall erről:
„...abban a helyzetben, ahová éppen a sors

vezetett, ott kell élnem. Minden helyzetben
meg kell találnom, ki kell alakítanom a lé-
tem, még ha nem fogadom is el az adott élet-
feltételeket és a megváltoztatásukon fárado-
zom, akkor is ez az én egyszeri, visszavonha-
tatlan életem.”⁸ Ez tette képessé arra, hogy a
legsörnyűbb körülményeket is akasztófahu-
morral fogadja.

A megaláztatás, ami a munkaszolgálato-
sokat érte azért, hogy nem viselhették a
magyar hadsereg katonai egyenruháját, őt is
nagyon megviselte, de igen sajátosan, „pro-
aktív” módon dolgozta fel. Miután sikeres
szökése után beállt a szovjet hadseregbe,
még évekig szovjet egyenruhában járt Buda-
pesten, mert ekképpen igyekezett bizonyí-
tani a maga és mások számára: ő már nem
pária, nem vesztes – és ehhez az akkor és ott
legerősebb hatalmi jogar viselését találta a
legmegfelelőbb eszköznek. (I. köt. 313. old)
Így, amíg azelőtt megvetett, üldözött senki-
nek számított, fontos ember, valaki lett be-
lőle. És mivel magától szökött át az oroszok-
hoz, mindezt szuverenitása visszaszerzése-
ként, felszabadulásként élte meg – a szó va-
lódi és az 1945–1990 közötti hivatalos politi-
kai terminológiában használatos értelmében
egyaránt.⁹ Ez óvta meg ugyanakkor a jára-
dék-neurózistól¹⁰ (I. köt. 314. old.), hiszen ő
autonómiáját nyerte vissza azzal, hogy csat-
lakozott egy diktatúra hatalmi gépezetéhez.
Mindez már a következő kérdésünkhöz vezet
át bennünket: Miért és hogyan volt Mérei
kommunista?

K. Horváth megállapítása szerint Mérei
pályája legproblematisabb részének el-

⁶ Deutscher, Isaac: *The Non-Jewish Jew And Other Essays*. Ed. and Introduction Tamara Deutscher. New York: Oxford University Press, 1968.

⁷ Mérei Ferenc: *Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március)*. In: Lélektani napló. Szerkesztette Forgács Péter. Budapest: Osiris, 1998. 450.

⁸ Mérei Ferenc – Somogyi Tóth Sándor: *Élet-minőség (dialogus)*. Kortárs, 23. évf. (1979) 10. sz 1563–1573.

⁹ Zsidóság és erőszak viszonyának 1945 utáni megváltozását finoman elemzi: *Karády Viktor: Zsidóság és fasiszta alkat. (Egy Bibó-megjegyzés margójára)*. Forrás, 25. évf. (1995) 12. sz. 41–55.

¹⁰ Kulcsár István: *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban*. In: *A zsidóság útja*. Összeállította: Kőbányai János. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 366–372.

fogulatlan analizését nehezíti kultusza, ami a mítoszrombolásra alkalmas momentumokat háttérbe szorította a bálványozott hős biográfiájában. (II. köt. 154–155. old.) Akadályt jelent azonban az ennek ellenhatásaként jelentkező deheroizálás, sőt démonizálás is, amely a hatalommal való többrendbeli visszaéléssel, emberek tönkretételével vádolja őt. Fontos és a monográfus által alaposan adatolt körülmény azonban, hogy e vádak csak egy olyan pszichológus igyekezett bizonyítani, aki maga is mentális beteg volt; Méreire nézve terhelő más adat nem került elő. (I. köt. 78–88., 183. old., II. köt. 220. old.)

Megállapítható viszont a felelőssége a diktatúra kiszolgálásért annyiban, hogy „a Nékosz tanárelnökeként, a Kollégiumi Tanács elnökeként, az MDP Köznevelési Bizottságának tagjaként, valamint az ONI [Országos Neveléstudományi Intézet] főigazgatójaként, röviden a magyar köznevelés és felsőoktatás látszólag döntési helyzetben lévő szakpolitikus hivatalnokaként jóformán a döntés minden részletéről tudott, tudhatott. Magánál a döntésnél azonban legfeljebb aszisztált, ha egyáltalán jelen volt.” (II. köt. 235. old.) Az igazán fontos kérdés az, miért tette mindezt ez a kivételes önazonossága miatt méltán legendássá vált, szuverén gondolkodó. Hogyan válhatott a demokratikus szocialista pedagógia hirdetője a diktatórikus szocializmus hívévé?

Ennek megértéséhez az vihet közelebb, ha tekintetbe vesszük: a demokratikus szocialista álláspont nála két komponensből tevődött össze. Egyrészt Mérei célkitűzése a tekintélyelvű, poroszos nevelés helyett olyan iskolarendszer kialakítása volt, amelyben a mellérendeltségre épülő, az autonómiát feltétlenül tisztelő viszonyok uralkodnak. A másik alapvető prioritás viszont az volt számára, hogy az iskolában szűnjön meg a kasztszellem, nyíljanak meg a kapuk a munkás- és parasztszármazásuk előtt. Igen ám, csak hogy a második célkitűzést a sztálinista rendszer is megvalósította – igaz, a nem fizikai származásuk diszkriminálása árán. Mérei alighanem azért kötött kompromisszu-

mot a Rákosi-rendszerrel, mert a második prioritás követése eltakarta előle azt a tényt, hogy az első elérése egy zsarnokságban zárt. Azt sem vette észre, hogy hiába próbálja meg külsődlegesen, de konzisztensen imitálni a sztálinista frazeológiát, mert az önkényuralom a nyelvezetet is áthatja. Éppen a logikátlanság, az inkoherencia teszi lehetővé, hogy tetszés szerint bármikor, bármit vagy bárkit lehet vele akár dicsőíteni, akár ellenségnek kikiáltani.

Bár Mérei eredendően nyugati marxista volt, a kommunista eszme eredendő messianizmusának, a szovjet totalitarizmus öngyűlölő paranoiájának delejező hatásától – amelynek jellegzetes példája a *Csokoládé*, a démoni bolsevik kultregény – ő sem tudta függetleníteni magát. Élete végéig kínoztta a sztálinista szuperego, amely még az ő testestül-lelkestül szabadelvű személyiségébe is beépült. (II. köt. 548–549., 553. old.) Eredendően független és egyben valóságstisztelő gondolkodása azonban minden igyekezete ellenére is kiütöközött, ezért nagyon hamar, már 1950-től belső emigrációba kényszerült.

Bármennyire is rá oktrojált helyzet volt ez, további pályája azt bizonyítja, hogy így talált vissza lételemébe: az örök ellenzéki – vagy legalábbis féllenzéki – szerepébe. Ez mutatkozott meg az 1956-os forradalomban való részvételében éppúgy, mint abban, hogy még a börtönöket is kihívásnak fogta fel, és alkotó munkával töltötte. És a szubverzió inspirálta élete utolsó nagy korszakában, lipótmezei évei alatt is, ahol ismét lehetett – Esterházy kifejezésével élve – „egyszerre kívül és belül a tizenhatoson”.

A kétkötetes munka egyfajta Mérei-enciklopédia, amely minden olyan kérdéskörre kitekint, sőt mélyfúrásokat végez, amely „hősének” életéhez, műveihez kapcsolódik. A könyv tele van éleselméjű meglátásokkal, remek felismerésekkel – sőt, zavarba ejtően bővelkedik bennük. Hibáink nem egyebek túlzásba vitt erényeknél – írja Kemény Zsigmond, és ez erre a könyvre is igaz. Egyik fő érdeme, hogy nem lineáris, individuális fejlődéstörténetet ír, hanem az egyén és kon-

textus közti dinamikus viszonyra koncentrálnak (I. köt. 9. old.), és a biográfiai módszert ötvözi a társadalomtörténettel (I. köt. 19. old.). Sok esetben azonban ez oda vezet, hogy a kontextus a textus fölébe kerekedik, és arcképet háttérrel helyett háttérrel kapunk arcképpel, ahol Mérei írásainak elemzése időnként visszaszorul. Hiszen a kontextusnak is van kontextusa, és így tovább – így aztán helyenként K. Horváth saját, sokoldalú interdiszciplináris felkészültsége következtében

asszociációs láncokba gabalyodik: az egyik dologról egy másik jut eszébe, arról egy harmadik stb. Több önfegyelemmel kevesebb lett volna.

Ez a túl sok is hallatlanul magas minőséget képvisel azonban. A Mérei-monográfia a magyar társadalomtudományi gondolkodás maradandó, rendkívül értékes darabja, amelynek hibái is tiszteletet parancsolók. Aki elolvassa, nagy élménnyel és jelentős tudásanyaggal lesz gazdagabb.